

JURIDISKA FAKULTETEN
vid Lunds universitet

Matilda Bergström

Frihet att välja – så länge du väljer rätt
En studie av religionsfriheten i 1809 års regeringsform

LAGF03 Rättsvetenskaplig uppsats

Kandidatuppsats på juristprogrammet
15 högskolepoäng

Handledare: Emma Ahlm

Termin: VT 2018

Innehåll

SUMMARY	1
SAMMANFATTNING	2
1 INLEDNING	3
1.1 Allmänt	3
1.2 Syfte och frågeställningar	3
1.3 Avgränsningar	4
1.4 Perspektiv och metod	4
1.5 Material	5
1.6 Forskningsläge	7
1.7 Disposition	8
2 HISTORISK BAKGRUND	9
2.1 Svensk religionslagstiftning före 1809	9
2.2 En dramatisk tid	11
2.3 Upplýsningen	11
3 1809 ÅRS REGERINGSFORM	14
3.1 Regeringsformens förhållande till upplýsningen	14
3.2 Reglering av religion i regeringsformen	15
3.3 Regeringsformens stiftande	16
3.3.1 Allmänt	16
3.3.2 Debatten i riksdagen	16
3.3.3 Debatten utanför riksdagen	18

3.4	En ny syn på § 16?	19
3.4.1	Allmänt om samhällsutvecklingen	19
3.4.2	Diskussioner i doktrin	19
3.4.3	Rättspraxis	20
3.4.4	Lagstiftning under 1800-talet	22
4	ANALYS	24
4.1	§ 16 och rätten att lämna den luthersk-evangeliska kyrkan	24
4.2	Bakgrunden till § 16	26
4.3	Sammanfattande kommentarer	29
	REFERENSER	30
	Offentligt tryck	30
	Litteratur	30
	Elektroniska källor	32

Summary

Sweden adopted a new constitution in 1809. It included an article that obligated the king to protect each and everyone's right to freely practice their religion. This seems like an introduction of religious freedom into Swedish law. However, general law prohibited Swedish citizens from deviating from Lutheran Christianity. This thesis focuses on the seemingly contradictory relationship between constitution and general law, and also examines background of the 1809 constitution.

For a long time, the regulation of religion in Sweden sought to achieve religious unity in the country. This idea was still strong in 1809, and records from the debate in the parliament show that the founders of the constitution did not intend to create a right to convert. The rule allowing free practice of religion seems to have meant a right to choose how to manifest your Lutheran faith, for example by choosing whether or not to participate in the communion. There was still a strong assumption that all Swedish citizens should belong to the same church. The interpretation of the rule in question changed during the course of the 19th century, but since Swedish courts did not acknowledge a right to judicial review until in the 20th century, this did not mean that the law prohibiting conversion ceased to be applied.

Opinions differ on the extent of the enlightenment's effects in Sweden, however this thesis concludes that it at least influenced the regulation of religion in the 1809 constitution. The constitution did create a sort of religious freedom in Sweden, although it was very limited, and one of the primary reasons for this was the influence of the neologians, a group of theologians who prioritised individual experiences of faith before the traditional dogmas of the church, something that can be linked to the strong belief in rationality and questioning of authorities that is often associated with the enlightenment.

Sammanfattning

1809 antogs en ny regeringsform i Sverige. En nyhet i denna var att den ålade kungen att skydda var och ens rätt till fri religionsutövning, vilket på ytan verkar innebära att religionsfrihet infördes. Samtidigt fanns det i kyrkolagen och missgärningsbalken regler som innebar att svenska medborgare var förbjudna att konvertera från den luthersk-evangeliska kristendomen. Det till synes paradoxala förhållande mellan grundlag och allmän lag är i fokus i uppsatsen, som även undersöker bakgrunden till 1809 års regeringsform.

Den svenska religionslagstiftningen hade länge präglats av strävanden efter enhet, och denna tanke fanns kvar 1809. Protokoll från riksdagsdebatten vid regeringsformens stiftande visar att lagstiftarens avsikt inte var att införa en möjlighet att konvertera. Stadgandet om fri religionsutövning tolkades snarare som en frihet att välja precis hur man skulle utöva den luthersk-evangeliska kristendomen, och exempelvis själv avgöra om man ville ta nattvarden eller inte. Utgångspunkten var fortfarande att alla svenska medborgare skulle höra till samma kyrka. Synen på den aktuella paragrafen kom att förändras under 1800-talets gång, men eftersom svenska domstolar inte ansåg sig ha lagprövningsrätt förrän på 1900-talet innebar detta inte att den gamla tvångslagstiftningen upphörde att tillämpas.

Det finns olika uppfattningar om i vilken utsträckning upplysningen tog sig till Sverige, men den här uppsatsen kommer fram till att den i varje fall influerade regleringen av religion i 1809 års regeringsform. De drivande för att införa den visserligen begränsade religionsfriheten i grundlagen var neologerna, en grupp teologer som prioriterade individens egna upplevelser av religionen framför kyrkans traditionella dogmer, vilket kan kopplas till upplysningens förnuftstro och ifrågasättande av auktoriteter.

1 Inledning

1.1 Allmänt

Religionsfriheten är en omdebatterad rättighet, såväl i Sverige som internationellt. Var går dess gränser, och vad innebär det att utöva en religion? Svaren på dessa frågor har sett olika ut i olika tider, och i denna uppsats behandlas ett av stegen på vägen till religionsfrihet i Sverige.

År 1809 infördes vad som vid första anblicken verkar vara en sorts religionsfrihet i Sverige. 1809 års regeringsforms § 16¹ ålade kungen att: ”skydda war och en wid en fri utöfning af sin Religion”. Samtidigt var det enligt 1686 års kyrkolag samt missgärningsbalken i 1734 års lag kriminaliserat att lämna den luthersk-evangeliska kyrkan². Detta ter sig onekligen motsägelsefullt.

1.2 Syfte och frågeställningar

Uppsatsens syfte är att utreda det paradoxala i att 1809 års regeringsform innehöll en rätt till fri religionsutövning samtidigt som stor del av Sveriges befolkning var förbjuden att lämna den luthersk-evangeliska kyrkan.

Uppsatsens primära frågeställningar är:

- Hur förhöll sig § 16 i 1809 års regeringsform till kriminaliseringen av avfall från den luthersk-evangeliska kyrkan?
- Vilken var bakgrunden till § 16 i 1809 års regeringsform?

---

¹ I dag är praxis att skriva paragraftecknet efter paragrafnumret, till exempel ”regeringsformen 2 kap. 1 §”. I många äldre lagar skrivs paragraftecknet i stället först, exempelvis i 1809 års regeringsform. I viss äldre lagtext anges paragrafnumreringen med romerska siffror. I uppsatsen hänvisar jag till paragrafer i olika lagar på samma sätt som de skrivs i respektive lag, även om detta gör att paragrafhänvisningarna i uppsatsen kommer att se ut på flera olika sätt.

² Det som i dag är svenska kyrkan benämndes tidigare den luthersk-evangeliska kyrkan.

1.3 Avgränsningar

Av utrymmesskäl har jag begränsat mig till hur § 16 tolkades och tillämpades fram till ungefär år 1860, då avfall från den luthersk-evangeliska kyrkan avkriminaliserades. Sannolikt kom synen på paragrafen att förändras ytterligare och den har antagligen även därefter spelat roll för religionsfrihetens utveckling, men detta behandlas inte i uppsatsen.

1.4 Perspektiv och metod

Rättshistoria är till sin natur tvärvetenskapligt, och en rättshistorisk uppsats behandlar oundvikligen både juridik och historia. Härav följer att en lämplig rättshistorisk metod oftast är en kombination av traditionell juridisk och traditionell historisk metod. I uppsatsen används en kombination av den inom juridiken ofta använda rättsdogmatiska metoden och den historiska metoden.

Jag tillämpar den rättsdogmatiska metoden genom att använda allmänt accepterade rättskällor såsom lagtext, rättspraxis, förarbeten och doktrin³ för att fastställa innebörden av § 16 i 1809 års regeringsform. Detta kompletteras med källor som behandlar samhällsklimat och politiskt läge under den aktuella tidsperioden, på ett sätt som är typiskt för den historiska metoden.⁴

Samspelet mellan de olika metoderna kan illustreras med följande exempel. Vid en strikt tillämpning av den rättsdogmatiska metoden är rättskällehierarkin en utgångspunkt. Enligt denna går lagtext före förarbeten, vilket gör att ett uttalande i lagmotiven, oavsett hur tydligt det är, aldrig kan innebära att lagtexten ska tillämpas i strid med sin ordalydelse.⁵ I uppsatsen tillmäter jag uttalanden i riksdagsdebatten mycket stor betydelse för vad § 16 innebar vid sin tillkomsttid, trots att det leder till slutsatsen att paragrafen ska tolkas på ett sätt som ur ett modernt perspektiv framstår som svårförenligt med

---

³ Se Jan Kleineman, ”Rättsdogmatisk metod” i Fredric Korling & Mauro Zamboni (red.), *Juridisk metodlära*, Lund, 2013, s. 21.

⁴ John Tosh, *The pursuit of history*, Harlow, 2010, s. 121–124.

⁵ Kleineman, s. 28.

ordalydelsen. Jag argumenterar emellertid för att tolkningen inte var oförenlig med ordalydelsen år 1809, eftersom synen på religionsfrihet och religionsutövning var en annan. Med andra ord använder jag inte enbart riksdagsledamöternas uttalanden på det sätt som är normalt i den rättsdogmatiska metoden, utan även för att ge en indikation på vad begrepp som religionsfrihet och fri religionsutövning ansågs innebära. Uttalanden som rent formellt hör till förarbetena används för att fastställa hur lagtexten ska förstås utifrån för tiden normalt språkbruk. Förarbetena används alltså både som rättskällor i enlighet med den rättsdogmatiska metoden, och som källor till kunskap om samhällskontexten på ett sätt som är normalt inom historieforskningen.

Metoden i uppsatsen skiljer sig även från den strikt rättsdogmatiska genom att jag använder mig av en fri, snarare än en bunden argumentation.⁶ Detta är en nödvändig följd av att jag inte enbart utgår från rättskällorna utan tolkar dem i ljuset av det historiska sammanhanget.

Uppsatsen undersöker tolkningen av samt bakgrunden till § 16 i 1809 års regeringsform. Regleringen och hur den tillämpats i olika tider placeras i ett historiskt sammanhang, vilket gör att uppsatsen har ett rättsutvecklingsperspektiv. Dessutom har den inslag av ett fri- och rättighetsperspektiv, eftersom individens möjlighet att utöva religionsfrihet är i fokus.

1.5 Material

Merparten av uppsatsens källor är litteratur. Eftersom fokus ligger på en grundlagsbestämmelse och dess betydelse för kyrkorättshistorien har det varit naturligt att använda material från alla de olika disciplinerna juridik, historia, teologi och statsvetenskap.

---

⁶ Se Kleineman, s. 27.

Vad gäller tillkomsten av 1809 års regeringsform samt lagstiftarens överväganden har framförallt statsvetaren Carl Arvid Hesslers *Stat och religion i upplysningstidens Sverige* (1956) använts. Egentligen hade det varit att föredra att ta del av riksdagens protokoll, men då dessa inte finns i Lund utan i Stockholm⁷ har jag fått förlita mig på Hesslers redogörelse. Denna är detaljerad och försedd med tydliga källhänvisningar, och jag bedömer den som mycket trovärdig.

För att ge en bild av det svenska samhället under 1700- och 1800-talen använder jag mig bland annat av respektive volym av Norstedts *Sveriges historia* av professorerna Elisabeth Mansén respektive Bo Stråth.

Övrig litteratur som används är skriven av bland andra Harry Lenhammar, professor i kyrkohistoria, Per Dahlman, jurist och doktor i teologi, och Christian Häthén, lektor i rättshistoria vid Lunds universitet.

En av mina källor är ett rättsfall från 1852. Detta var innan domar publicerades i Nytt Juridiskt Arkiv, och jag har inte fått tag på någon offentlig utgåva av rättsfallet. Det jag använt mig av är *Handlingar uti religions-målet emellan Advokat-fiskals-Embetet i Kongl. Maj:ts och Rikets Svea Hof-Rätt, å ena, samt Pastoren A. Bernhard och Fröken M. C. v. Bogen, å andra sidan* (härefter *Handlingar*) som är en sammanställning av avskrifter av handlingar i målet utgivna av försvarsadvokaten. Jag betraktar denna sammanställning som trovärdig, då såväl de olika parternas som domstolens ståndpunkter redovisas, och det anges tydligt vem som är upphovsman till vad. Dessutom använder Ernst Newman, teolog och professor i kyrkohistoria, samma sammanställning i *Gemenskaps- och frihetssträvanden i svenskt fromhetsliv 1809–1855*, vilket jag menar talar för *Handlingars* trovärdighet. Newman refererar även till den redogörelse för samma mål som finns i Svea hovrätts rannsakningsakt, och påtalar inga skillnader mellan de två källorna. Att Newman, som även haft tillgång till domstolens egna protokoll, bedömt *Handlingar* som trovärdig gör

---

⁷ <http://www.riksdagen.se/sv/riksdagsbiblioteket/litteratur-och-tjanster/sammanstallning-litteratur-och-tjanster/riksdagstryck/>, hämtad 2018-05-20.

att jag gör samma bedömning. Dock har jag, eftersom den är en privat utgåva, valt att sortera den som litteratur snarare än ett rättsfall i källförteckningen.

För att ge en bild av synen på religionsfrihet 1809 använder jag bland annat Hesslers redogörelse för två anonyma broschyrer. Jag känner inte till deras upphovsmän, men anser ändå att de har en plats i uppsatsen i och med den roll anonyma broschyrer i allmänhet spelade för det tidiga 1800-talets samhällsdebatt. Stor del av den offentliga debatten under 1700-och 1800-talen fördes enligt Mansén i anonymt utgivna publikationer.⁸ Detta gör att jag anser att broschyerna är relevanta, då de illustrerar hur debattörer år 1809 kunde se på religionsfrihet.

1.6 Forskningsläge

Mycket lite material från de senaste åren behandlar § 16. I sin avhandling från 2009 fokuserar Dahlman på 1860 års religionsfrihetsreformer, och som en del av bakgrunden till detta ges § 16 visst utrymme. Även i Martin Berntssons och Anna Minara Ciardis *Kyrklig rätt och orätt* från 2016 samt Lenhammars *Sveriges kyrkohistoria – individualismens och upplysningens tid* från 2000 omnämns paragrafen i förbigående då den svenska religionslagstiftningens historia presenteras, men någon heltäckande genomgång av dess bakgrund och innebörd görs inte. Mer omfattande utredningar om 1809 års regeringsform i allmänhet och § 16 i synnerhet har gjorts tidigare, exempelvis av historikern Rolf Karlbom, i *Bakgrunden till 1809 års regeringsform* från 1964, och av den redan nämnda Hessler 1956.

En stor del av materialet om 1809 års regeringsform skrevs före 1970-talet, vilket sannolikt beror på att regeringsformen då fortfarande var i kraft och således kunde studeras inom ramen för inte bara historia och rättshistoria utan även konstitutionell rätt och statsvetenskap.

---

⁸ Elisabeth Mansén, *Sveriges historia. 1721–1830*, Stockholm, 2011, s. 378.

1.7 Disposition

Uppsatsens utredande del inleds med en historisk bakgrund. Därefter behandlas 1809 års regeringsforms tillkomst, med fokus på de delar av debatten som berörde just religionsfriheten, framförallt § 16. Därefter går jag igenom hur paragrafen tolkades i rättspraxis, doktrin och debatt under resten av 1800-talet. I den avslutande analysdelen kopplas detta till de inledande frågeställningarna.

2 Historisk bakgrund

2.1 Svensk religionslagstiftning före 1809

Den svenska religionslagstiftningen präglades länge av strävanden efter religiös enhet. Under 1500-talet genomförde Gustav Vasa reformationen, och den luthersk-evangeliska kristendomen ersatte katolicismen som nationell religion. Enligt Martin Luther var det farligt att tillåta andra trosuppfattningar, och detta synsätt anammades av den svenska staten. Enhetstanken var fortsatt stark under 1600-talet, då en vanlig uppfattning var att fred omöjligt kunde upprätthållas i en stat där flera religioner samexisterade. Under detta århundrade blev staten och kyrkan alltmer sammanflätade. Kyrkan gavs uppdraget att utföra vissa statliga uppgifter, såsom administrationen av folkbokföringen. Dessutom var religionen viktig för att legitimera statens maktutövning. Det var prästernas uppgift att förklara för folket varför statliga beslut fattades samt hur dessa var förenliga med Guds vilja. Religionen användes också för att legitimera Sveriges imperialistiska anspråk runt Östersjön, som under 1600-talet kom till uttryck i erövringen av bland annat de baltiska staterna.⁹

Enhetstanken syns tydligt i 1686 års kyrkolag. Denna var i kraft fram till 1990-talet, även om dess tillämpningsområde då begränsades av kompletterande lagar som tillkommit under 1900-talet.¹⁰ 1809 var kyrkolagen således fortfarande tillämplig. I dess 1 kap. § I stadgades bland annat att varje person i Sverige skulle bekänna sig till den luthersk-evangeliska kristendomen. I § III samma kapitel angavs att den som gjorde avfall från den rätta religionen bland annat skulle landsförvisas.¹¹

---

⁹ Victoria Enkvist, *Religionsfrihetens rättsliga ramar*, Uppsala, 2013, s. 34-38.

¹⁰ Prop. 191/92:85, s. 18.

¹¹ Christian Häthén & Per Nilsén, *Svensk historisk lagbok: rättshistoriska källtexter*, Lund, 2009, s. 97-99.

I början av 1700-talet började människor samlas till så kallade konventiklar, det vill säga egenarrangerade gudstjänster som inte sanktionerades av den etablerade kyrkan. Ofta arrangerades konventiklarna av väckelserörelser. Konventiklarna sågs som ett hot mot den religiösa enheten, och 1726 röstade riksdagen igenom konventikelplakatet, som förbjöd den här typen av gudstjänster.¹²

Liksom kyrkobalken reglerade 1734 års lag religionen. Missgärningsbalkens 1 kap. § 3 föreskrev liksom kyrkolagen stränga straff för den som lämnade den luthersk-evangeliska läran: landsförvisning samt förlorad arvsrätt och andra civila rättigheter i Sverige.¹³

1781 utfärdades det så kallade toleransediktet, som reglerade förhållandena för utlänningar som hörde till andra kristna inriktningar än den luthersk-evangeliska. Dessa kallades främmande trosförvanter, och fick viss frihet att utöva sin religion. De fick däremot inte missionera, tala negativt om den luthersk-evangeliska kristendomen, som i ediktet kallades vår religion, eller i övrigt sprida sina trosuppfattningar. I toleransediktet angavs också att medlemmar i den luthersk-evangeliska kyrkan inte fick bevista de främmande gudstjänsterna. Därutöver stadgades att ediktet inte förändrade vad som gällde enligt missgärningsbalkens 1 kap. § 3.¹⁴

Forskarna är oeniga om varför toleransediktets infördes. Lenhammar skriver att Gustav III ville tillmötesgå befolkningens ökade krav på vidgad religionsfrihet för att göra sig känd som en sann upplysningsfurste.¹⁵ Andra menar att staten snarare hade ekonomiska motiv. En av dessa är Lars Georg Rabenius, professor i juridik vid Uppsala universitet som 1836 gav ut ett arbete om den svenska kyrkorätten. Rabenius menar att toleransediktet framförallt infördes på grund av statsskäl.¹⁶ De främmande trosförvanterna kunde enligt Rabenius

---

¹² Harry Lenhammar, *Sveriges kyrkohistoria – individualismens och upplysningens tid*, Stockholm, 2000, s. 57–60.

¹³ Häthén & Nilsén, s. 132.

¹⁴ Ibid., s. 167–175.

¹⁵ Lenhammar, s. 140.

¹⁶ Lars Georg Rabenius, *Lärobok i svenska kyrkolagfarenheten*, Örebro, 1836. s. 42.

bidra med kunskaper, hantverk och ekonomiska medel, och därför låg det i statens intresse att uppmuntra dem att invandra till Sverige.¹⁷ Häthén instämmer i Rabenius slutsatser. Han skriver att målet med toleransediktet var att underlätta för driftiga och företagsamma människor att komma till Sverige, men att Gustav III använde upplysningsargument för att motivera det.¹⁸

2.2 En dramatisk tid

1809 års regeringsform stiftades efter statskuppen mot Gustav IV Adolf i mars samma år. Denna föregicks av en dramatisk period i såväl svensk som europeisk historia – den nyligen inträffade statskuppen var inte den enda i sitt slag. Mindre än tjugo år tidigare, år 1792, hade den nu avsatte kungen ärvt tronen sedan Gustav III mördats. Gustav III hade i sin tur genomfört en så kallad oblodig statskupp några år tidigare, genom vilken han avslutat frihetstidens ständervälde och återinfört det kungliga enväldet.¹⁹

Nere på kontinenten pågick samtidigt den franska revolutionen. Denna anses allmänt starkt influerad av upplysningen.²⁰ I de så kallade augustirättigheterna, som antogs av den franska nationalförsamlingen i augusti 1789, ingick en mycket vidsträckt religionsfrihet, som bland annat innefattade frihet att byta religion.²¹

2.3 Upplysningen

Upplysningen präglades av stark förnuftstro och ifrågasättande av auktoriteter. Åsikterna går isär om vilken betydelse upplysningen hade i Sverige, och Mansén skriver att det kan ifrågasättas om det överhuvudtaget fanns någon upplysningsrörelse värd namnet i Sverige. I någon mån verkar emellertid upplysningstankarna ha nått hit, om än att de inte var fullt så radikala som i exempelvis Frankrike. Den kyrkopolitiska debatten under 1700- och 1800-talen

---

¹⁷ Rabenius, s. 44.

¹⁸ Christian Häthén, *Stat och straff – rättshistoriska perspektiv*, Lund, 2014, s. 159.

¹⁹ Häthén, s. 154–162.

²⁰ Paul R. Hanson, *Contesting the French Revolution*, Oxford, 2009, s. 13.

²¹ Hanson, s. 78.

präglades av nytänkande och ett ökat ifrågasättande av den etablerade kyrkan som institution. Sveriges befolkning var i allmänhet kristen, och i princip ingen debattör ville få människor att sluta tro. Den växande kritiken handlade snarare om att religion i större utsträckning skulle tillåtas vara en privatsak, samt att kyrkans politiska inflytande skulle minska.²²

Dessa strömningar tog sig bland annat uttryck i framväxten av väckelserörelser, som kom att ha stor betydelse för religionslagstiftningens utveckling vid 1800-talets mitt. Många väckelserörelser fokuserade på individens personliga erfarenheter och menade att dessa borde prioriteras framför den etablerade kyrkans traditionsbundenhet, som anklagades för att vara slentrianmässig snarare än genuin.²³

Ett annat uttryck för upplysningens påverkan på den svenska kyrkopolitiken var neologin, en teologisk inriktning som växte fram i slutet av 1700-talet. Neologin var, till skillnad från frikyrkorna, inte ett alternativ till den etablerade kyrkan utan snarare en akademisk strömning som syftade till att reformera den. Neologerna ansåg att människan genom att använda förnuftet Gud försett henne med skulle kunna leva på ett bra sätt, och göra världen bättre. De uppmuntrade därför människor att, förvisso inom kristendomens ramar, tänka själva snarare än att blint följa gamla dogmer.²⁴ Tro baserad på tvång var enligt neologerna hyckleri. De menade att om människor tilläts större frihet i sin religionsutövning skulle deras tro bli renare, även om det också ledde till att vissa yttre trosmanifestationer fick minskad betydelse. Den ökade friheten skulle enligt neologerna till exempel ta sig uttryck i avskaffandet av nattvardstvänget. Att människor tog nattvarden därför att de var skyldiga att göra det, och inte för att de själva ville det, var i neologernas ögon inte mycket värt.²⁵ Både neologin och väckelserörelserna anknyter enligt Mansén till

---

²² Mansén, s. 404–408.

²³ Ibid.

²⁴ Ibid., s. 410.

²⁵ Carl Arvid Hessler, *Stat och religion i upplysningstidens Sverige*, Uppsala, 1956, s. 164.

upplysningsidéerna, genom att de uppmanar individen till fritt, förnuftsbaseerat tänkande framför blind lydnad av gamla auktoriteter.²⁶

---

²⁶ Mansén, s. 406–410.

3 1809 års regeringsform

3.1 Regeringsformens förhållande till upplysningen

Det saknas konsensus om i vilken utsträckning upplysningen påverkade regeringsformen från 1809. Karlbom ger en detaljerad redogörelse för den vetenskapliga litteratur rörande idéerna bakom 1809 års regeringsform som publicerats före 1964, och delar in de olika synsätten i tre kategorier: den konstitutionalistiska, den parlamentariska och den nykonstitutionalistiska. Den konstitutionalistiska skolan betonar regeringsformens svenska, traditionella ursprung, och menar att grundlagens stiftare inte alls påverkats av internationella idéströmningar. Denna ståndpunkt företrädde bland annat av statsvetaren Rudolf Kjellén, som enligt Karlbom beskrev 1809 års regeringsform som en syntes av 1720 och 1772²⁷ års styrelseformer.²⁸ Den parlamentariska skolan gick ut på att i stället betona regeringsformens internationella influenser, och var enligt Karlbom en reaktion mot det konstitutionalistiska synsättet. Flera företrädare för den parlamentariska skolan har beskrivit regeringsformen som en kompromiss mellan nationell konservatism och internationell radikalitet. Den tredje och sista kategorin har mycket gemensamt med den första. Den nykonstitutionalistiska skolan syftar till att säga emot den parlamentariska, och på nytt hävda att 1809 års regeringsform var en produkt av svenska statsrättsliga traditioner.²⁹

---

²⁷ De två senaste regeringsformerna före år 1809 var från 1720 respektive 1772, och de skiljde sig avsevärt från varandra när det gällde maktfördelningen mellan monark och riksdag. Se Häthén, s. 147–161.

²⁸ Rolf Karlbom, *Bakgrunden till 1809 års regeringsform*, Göteborg, 1964, s. 24.

²⁹ *Ibid.*, s. 23–24.

3.2 Reglering av religion i regeringsformen

§ 16 i 1809 års regeringsform kan ses som en tidig föregångare till 2 kap. i dagens regeringsform. Paragrafen är nämligen en sorts rättighetskatalog, som begränsar kungens maktutövning gentemot de enskilda genom att ålägga honom att respektera och skydda vissa intressen och rättigheter:

§ 16. Konungen bör rätt och sanning styrka och befordra, wrångwisa och orätt hindra och förbjuda, ingen förderfwa eller förderfwa låta bli, til lif, ära personlig frihet och välfärd, utan han lagligen förwunnen och dömd är, och ingen afhända eller afhända låta något gods, löst eller fast, utan rannsaking och dom, i den ordning Sweriges Lag och laga Stadgar föreskrifwa; ingens fred i des hus störa eller störa låta; ingen ifrån ort til annan förwisa; *ingens samwete twinga eller twinga låta, utan skydda war och en wid en fri utöfning af sin Religion, så witt han derigenom icke störer Samhällets lugn eller allmän förargelse åstadkommer*. Konungen låte war blifwa dömd af den Domstol, hwarunder han rätteligen hörer och lyder.³⁰ [*min kursivering*]

Alla tidigare regeringsformer hade ålagt alla i riket att höra till den luthersk-evangeliska kyrkan.³¹ I den nya regeringsformen omfattades endast kungen, statsråden och ämbetsmännen av denna plikt:

§ 2. Konungen skall alltid wara af den rena ewangeliska läran, sådan som den uti den oförändrade Augsburgiska bekännelsen samt Upsala mötes beslut af år 1593 antagen och förklarad är.³²

§ 28. [...]. Till statsministrar, statsråd, justitieråd, statssekreterare samt alle andre ciwile embetsmän inom riket och domare må sådane män endast nämnas, som äro af den rena ewangeliska läran.³³

---

³⁰Citat hämtat från årstrycket 1809.

³¹Hessler, s. 155.

³²Citat hämtat från årstrycket 1809.

³³Ibid.

3.3 Regeringsformens stiftande

3.3.1 Allmänt

Arbetet med en ny regeringsform inleddes efter att Gustav IV Adolf avsatts i mars 1809. Riksdagsledamoten Anders af Håkansson utarbetade på regeringens uppdrag ett förslag, som behandlades av riksdagen i maj. Ett nytt utskott, konstitutionsutskottet, tillsattes och fick i uppdrag att omarbeta Håkanssons förslag.³⁴ Kungens skyldighet att skydda rätten till fri religionsutövning fanns inte i Håkanssons förslag, utan infördes av konstitutionsutskottet vars slutliga förslag presenterades för riksdagen 2 juni 1809.³⁵

3.3.2 Debatten i riksdagen

När konstitutionsutskottets lagförslag debatterades i riksdagen var ledamöterna långt ifrån eniga om dess innebörd. Biskop Weidman menade att § 16 enbart omfattade utländska trosbekännare, och innebar en utvidgning av toleransediktet. Weidman tolkade paragrafen som att utlänningar med främmande trosuppfattningar skulle få rätt att offentligt utöva sina religioner på samma sätt som de luthersk-evangeliska kristna.³⁶ Ytterligare en biskop, Mörner, gjorde samma tolkning, och professor Wijkman, som suttit i konstitutionsutskottet, angav att respekten för de utländska trosbekännarna varit ett skäl bakom förslaget.³⁷ Biskop Nordin, som även han deltagit i utskottsarbetet, reserverade sig mot förslaget. Nordin vägrade godkänna förslaget om det inte förtydligades att det inte förändrade vad den allmänna lagen stadgade om svenska medborgares religion.³⁸ Hessler menar att detta inte syftade på de regler som hindrade svenska medborgare från att byta religionstillhörighet, utan snarare regler om själva religionsutövningen. Detta motiverar han med att Nordin inte fördjupade sig i riskerna med att låta medborgare konvertera, utan fokuserade på problem som att föräldrar bosatta

---

³⁴ <https://riksarkivet.se/regeringsformen>, 2018-05-13

³⁵ Hessler, s. 154.

³⁶ Ibid., s. 156.

³⁷ Ibid., s. 157.

³⁸ Ibid.

vid ryska gränsen hade låtit bli att döpa sina barn. Om Nordin befarat att § 16 skulle innebära att en rätt att lämna den luthersk-evangeliska kyrkan skulle han, enligt Hessler, ha lagt betydligt större kraft på att motarbeta det.³⁹

Professor Harlingsson instämde med Nordin. Han fruktade att § 16 skulle leda till att allmänhetens band till Gud försvagades, till exempel genom att människor slutade ta nattvarden, som ansågs vara mycket viktig för kopplingen mellan människa och Gud. Prosten Jedeur hade liknande farhågor, och sade att § 16 kunde leda till att många försummade både dop och nattvard.⁴⁰

Rosenstein, som satt i konstitutionsutskottet och som enligt Hessler hade stor betydelse för utformningen av § 16, hörde till neologerna. Han betonade vikten av att låta människor utvecklas i frihet, och att den stat som skulle upprättas genom den nya regeringsformen inte skulle få ägna sig åt att tvinga människors samveten.⁴¹ Rosenstein nämnde inte de främmande trosutövarna, utan talade om att svenskarnas religionsutövning skulle bli friare. Hessler tolkar Rosensteins uttalanden i debatten som att han ville att formerna för religionsutövningen skulle bli friare – inte som att han ansåg att en frihet att byta religion skulle införas.⁴²

Professor Almquist, som förordade förslaget och som liksom Rosenstein var neolog, antog att den nya bestämmelsen inte kunde användas för att tillåta föräldrar att försumma sina barns evangeliska uppfostran.⁴³ Hessler skriver att ingen uttalade sig om vuxnas rätt att övergå från en religion till en annan, av vilket han drar slutsatsen att vare sig förslaget eller debatten ansågs handla om detta utan enbart om hur fria människor skulle vara i utövningen av religionen.⁴⁴ Hessler sammanfattar § 16:s förespråkares ståndpunkter som att

---

³⁹ Hessler, s. 167.

⁴⁰ Ibid., s. 165.

⁴¹ Ibid., s. 149–150.

⁴² Ibid., s. 160.

⁴³ Ibid., s. 168–169.

⁴⁴ Ibid.

de: ”med religionsfrihet [menade] en rätt till frihet i utövningen av den lutherska religionen”.⁴⁵

Även Lenhammar konstaterar att det rådde delade meningar om tolkningen av § 16 redan vid grundlagsriksdagen, och pekar på att vissa ansåg att syftet var att skydda en begränsad skara upplysningsteologer vars möjligheter att uttrycka sig inskränkts under den sengustavianska tiden. Lenhammar skriver att religionens självklara ställning i samhället gjorde att det inte betraktades som ett tvång att alla svenska medborgare förutsattes bekänna sig till den, och att § 16 syftade på att statliga påtryckningar inte skulle få användas för att tvinga människor att *faktiskt tro*, utan endast för att hindra yttre manifestationer som störde samhällets lugn. Att paragrafen eventuellt kunde missförstås som en frihet att byta religion menar han att grundlagens stiftare inte haft tid att överväga.⁴⁶

3.3.3 Debatten utanför riksdagen

I maj 1809 utgavs en anonym broschyr, vari författaren hävdade att religionsfriheten var en mänsklig rättighet, att utländska främmande trosbekännare borde få rätt att söka alla ämbeten, och att staten hade rätt att besluta om de yttre formerna för majoritetsbefolkningens religionsutövning men saknade rätt att föreskriva vad människor skulle tro.⁴⁷ Vad detta betydde är inte helt självklart. Det är enligt Hessler inte givet att broschyrförfattaren ville avkriminalisera avfall från den luthersk-evangeliska kyrkan, eftersom religionsfrihet med det tidiga 1800-talets språkbruk snarare ska förstås som en frihet att välja hur man ville utöva religionen, än en frihet att välja religion.⁴⁸

Kort tid därefter gavs en liknande broschyr ut, i vilken författaren skrev att människor självfallet borde få tänka vad de ville om religiösa frågor, samt att människor inte borde tvingas till religiösa handlingar. Enligt broschyren har religionshandlingar litet eller inget värde i Guds ögon om de framtvings i

---

⁴⁵ Hessler, s. 165.

⁴⁶ Lenhammar, s. 187.

⁴⁷ Hessler, s. 151–152.

⁴⁸ Ibid.

stället för att komma fritt från hjärtat. Hessler påpekar att även denna broschyrförfattare verkar ha förutsatt att den person som utövar de religiösa handlingarna är och förblir medlem i den luthersk-evangeliska kyrkan, och att argumentationen handlar om rätten att slippa tvingas att fysiskt utföra troshandlingar.⁴⁹

3.4 En ny syn på § 16?

3.4.1 Allmänt om samhällsutvecklingen

Förändrade samhällsförhållanden gjorde enligt Dahlman att kyrkolagstiftningen i mitten av 1800-talet hade blivit föråldrad. Kritiken mot bandet mellan kyrkan och staten hade successivt blivit allt starkare, och det sågs inte längre som självklart att själva staten skulle ha en religion.⁵⁰

Väckelserörelserna som fötts under 1700-talet fortsatte att utvecklas under 1800-talet, och blev alltmer radikala. Rörelsernas fokus på individuella upplevelser och genuina religiösa upplevelser växte, och antalet olika rörelser ökade snabbt. Vissa grupper emigrerade till USA för att undslippa det religiösa förtrycket i Sverige.⁵¹

3.4.2 Diskussioner i doktrin

Rabenius beskriver den svenska religionsfriheten som en tolerans, som bestod i att främmande trosförvanter hade rätt att inom vissa ramar utöva sin religion. Han menar att denna tolerans första gången fastställdes genom toleransediktet och bekräftats genom § 16 i regeringsformen. Toleransen kunde inte anses omfatta svenska medborgare, eftersom avfall från den luthersk-evangeliska kyrkan bestraffades. Utöver detta påpekar Rabenius att toleransen enbart omfattade kristna grupperingar samt judar.⁵² Hessler anser att Rabenius

---

⁴⁹ Hessler, s. 153.

⁵⁰ Dahlman, s. 46.

⁵¹ Bo Stråth, *Sveriges historia. 1830–1920*, Stockholm, 2012, s. 472–473.

⁵² Rabenius, s. 42–44.

beskrivning är ofullständig, eftersom den inte behandlar friheten att välja hur den lutherska religionen ska utövas.⁵³

Enligt Dahlman hade den av Hessler framförda tolkningen att § 16 syftade till att skapa en friare religionsutövning inom den luthersk-evangeliska kyrkans gränser stöd när regeringsformen stiftades, men inte femtio år senare. I mitten av 1800-talet debatterades huruvida § 16 innebar en rätt att byta religion. Katoliker och baptister hävdade att så var fallet, medan företrädare för prästeståndet förordade en mer återhållsam tolkning. Vissa jurister, som statsrättsprofessorn Christian Naumann stödde uppfattningen att § 16 gav medborgarna en rätt att byta religion, vilket enligt Dahlman hjälpte ståndpunkten att vinna mark. Dahlman sammanfattar den allmänna uppfattningen under 1850-talet som att § 16 inte upphävde äldre lagstiftning som begränsade religionsfriheten, utan sågs som en uppmaning till lagstiftaren att göra detta.⁵⁴

Det Dahlman beskriver kan illustreras med de argument som historieprofessorn Carl Gustaf Malmström 1852 presenterade i en artikel i *Tidskrift för litteratur*. Malmström använde § 16 som ett argument för en vidgad religionsfrihet. Han menade att den fortsatta tillämpningen av äldre tvångslagstiftning på religionens område skedde i strid med regeringsformen, då denna gjort religionsfriheten till svensk grundlag.⁵⁵

3.4.3 Rättspraxis

Malmströms påstående att den äldre tvångslagstiftningen fortsatte att tillämpas bekräftas av Dahlman, som skriver att landets domstolar inte delade uppfattningen att § 16 hade upphävt kyrkolagens och missgärningsbalkens

---

⁵³ Hessler, s. 200.

⁵⁴ Dahlman, s. 55–56.

⁵⁵ Ernst Newman, *Gemenskap- och frihetssträvanden i svenskt fromhetsliv 1809–1855*, Lund, 1939, s. 252–253.

stadganden. Under 1840- och 1850-talen fastställde Högsta domstolen flera landsförvisningsdomar mot konvertiter.⁵⁶

En uttrycklig diskussion om tvångslagstiftningens förhållande till § 16 finns i det så kallade katolikmålet. Beteckningen syftar på ett antal liknande mål under 1850-talet, varav det sista avgjordes 1858 genom en dom från Svea hovrätt som innebar att sex katolska konvertiter utvisades.⁵⁷ Det första målet inleddes 1851, då den katolska pastorn Anton Bernhard och skolföreståndarinnan Maria Carolina von Bogen åtalades för att ha uppfostrat ett antal lutherska barn i en katolsk skola samt förmått flera vuxna att konvertera.⁵⁸

I samband med att denna första fas av katolikmålet prövades i Svea hovrätt 1852 hänvisade både Bernhard och von Bogen till § 16 i regeringsformen. Enligt von Bogens rättegångsbiträde Thure Cederström skulle upptagandet av målet innebära en kränkning av grundlagen, som enligt Cederström skulle tolkas enligt sin ordalydelse. Cederström menade att § 16 innebar en rätt att fritt utöva sin religion, och att de bestämmelser som åtalet grundade sig på, till exempel den tidigare nämnda 1 kap. § 3 i missgärningsbalken, var oförenliga med detta.⁵⁹ Bernhard hävdade att den i § 16 garanterade samvetsfriheten innebar att de handlingar han anklagades för inte var olagliga.⁶⁰ Enligt hovrättens protokoll från den 2 mars 1852 medgav åklagaren att § 16 i regeringsformen tydligt innebar att varje svensk medborgare hade rätt att fritt välja religion samt åtnjuta skydd i religionsutövningen.⁶¹

Konflikter mellan föreskrifter av olika rang kan hanteras på olika sätt. I dag är svenska domstolar och andra rättstillämpande myndigheter skyldiga att låta bli att tillämpa grundlagsstridiga lagar. Den svenska lagprövningen ska med andra ord inte utföras av någon specifik domstol utan av alla offentliga organ som

---

⁵⁶ Dahlman, s. 56.

⁵⁷ Ibid., s. 33.

⁵⁸ Newman, s. 461.

⁵⁹ *Handlingar uti religions-målet emellan Advokat-fiskals-Embetet i Kongl. Maj:ts och Rikets Svea Hof-Rätt, å ena, samt Pastoren A. Bernhard och Fröken M. C. v. Bogen, å andra sidan.*, s. 11.

⁶⁰ Ibid., s. 9.

⁶¹ Ibid., s. 27.

tillämpar rätten. Detta följer av regeringsformens 11 kap. 14 § respektive 12 kap. 10 §. De båda bestämmelserna är identiska med det undantaget att 11 kap. 14 § gäller domstolar medan 12 kap. 10 § ska tillämpas av offentliga organ. Bestämmelserna om lagprövning infördes i regeringsformen 1980, sedan liknande regler utvecklats i rättspraxis.⁶² Denna utveckling skedde enligt Anders Eka under 1900-talet.⁶³ Även Strömberg och Lundell skriver att lagprövningsrätten vuxit fram under detta århundrade, och att den även under 1900-talet använts mycket sparsamt. Enligt Strömberg och Lundell började domstolarna i början av 1900-talet använda formuleringar som i princip erkände lagprövningsrätten, även om de oftast kom fram till att den aktuella författningen inte var grundlagsstridig.⁶⁴

I mitten av 1800-talet hade den svenska lagprövningsrätten inte utvecklats ännu. Cederström ansåg visserligen att de återopade paragrafernas oförenlighet med grundlagen gjorde att de skulle anses upphäva.⁶⁵ Advokatfiskalen hade en annan syn på lagprövning än Cederström, och menade att § 16 inte hindrade tillämpning av missgärningsbalkens regler, eftersom: ”lagstadgandet inte [...] vunnit sådan tillämpning af lagstiftande och lagskipande makten, icke förtjener ringaste afseende”.⁶⁶ Advokatfiskalens synsätt delades av Svea hovrätt, som inte ansåg att § 16 i regeringsformen utgjorde något hinder mot åtalet. Högsta domstolen, som målet sedan överklagades till, gjorde samma bedömning. Bernhard och von Bogen frikändes emellertid, men på andra grunder.⁶⁷

3.4.4 Lagstiftning under 1800-talet

1828 kom ett förslag till en ny kyrkolag, enligt vilket det inte längre skulle vara straffbart att avvika från den luthersk-evangeliska kyrkan. I stället skulle den som avvikit förmås att frivilligt återgå till församlingen. Om detta

---

⁶² Erik Holmberg m. fl., kommentar till regeringsformen (1974:152) 11 kap. 14 §, Zeteo.

⁶³ Anders Eka, kommentar till regeringsformen (1974:152) 11 kap. 14 §, Karnov, not 317.

⁶⁴ Håkan Strömberg och Bengt Lundell, *Sveriges författning*, Lund, 2011, s. 166.

⁶⁵ *Handlingar*, s. 11.

⁶⁶ *Ibid.*, s. 27.

⁶⁷ *Ibid.*, s. 63.

misslyckades skulle det finnas möjlighet att, sedan man skiljts från församlingen, få tillstånd att organisera sig i ett annat trossamfund.⁶⁸ Denna religionsfrihet var enligt Hessler mycket mer långtgående än vad grundlagsstiftarna tänkt sig.⁶⁹ Enligt teologen Carl-Gustaf Andrén kom detta förslag till under inflytande från § 16 i 1809 års regeringsform.⁷⁰ Kritiker mot förslaget ansåg att det byggde på en feltolkning av paragrafen, och att denna inte skulle förstås som en rätt att utöva en annan religion än den luthersk-evangeliska.⁷¹

Det kom att dröja fram till andra halvan av 1800-talet innan avfall från den luthersk-evangeliska kyrkan faktiskt avkriminaliserades. 1860 utfärdades en ny förordning om främmande trosbekännare, som även innehöll en bestämmelse som tillät svenska medborgare att lämna den luthersk-evangeliska kyrkan. Detta innebar emellertid ingen fullständig religionsfrihet, utan enbart en möjlighet att byta från den luthersk-evangeliska kyrkan till andra godkända kristna samfund.⁷² Förordningen föregicks av omfattande debatt, som inleddes med att Oscar I i sitt trontal 1857 förklarade sin avsikt att lägga fram en proposition om religionsfrihet, i syfte att se till att den allmänna lagen överensstämde med regeringsformens § 16.⁷³

---

⁶⁸ Andrén, Carl-Gustav, "Medborgarskap och kyrkligt medlemskap. Debatten 1809-1860" i Berntsson, M. och Minara Ciardi, A., *Kyrklig rätt och orätt – kyrkorättsliga perspektiv*, s. 145.

⁶⁹ Hessler, s. 196.

⁷⁰ Andrén, s. 145.

⁷¹ *Ibid.*, s. 146.

⁷² *Ibid.*, s. 154.

⁷³ *Ibid.*, s. 151.

4 Analys

Det finns inget entydigt svar på vad § 16 i 1809 års regeringsform innebar. För det första tycks inte ens grundlagens stiftare ha varit eniga om hur paragrafen skulle förstås – vissa, som Rosenstein, ansåg att den syftade till att ge medlemmar av den luthersk-evangeliska kyrkan större frihet att välja på vilket sätt de skulle utöva sin religion, medan andra, som Weidman, såg den som en bekräftelse på toleransediktet som därmed enbart var tillämplig på utländska trosbekännare. Dessutom tycks den allmänna uppfattningen om paragrafens innebörd ha förändrats över tid. 1809 såg lagstiftaren det fortfarande som otänkbart att svenska medborgare skulle tillerkännas rätt att byta religion. Mindre än femtio år senare tolkas § 16 som just en sådan rätt, både i Svea hovrätts avgörande i målet mot Bernhard och von Bogen och i Oscar I:s trontal.

I det följande avsnittet kommer jag att presentera svar på mina två frågeställningar. Hur förhöll sig § 16 till kriminaliseringen av avfall från den luthersk-evangeliska kyrkan, och vilken var bakgrunden till paragrafen?

4.1 § 16 och rätten att lämna den luthersk-evangeliska kyrkan

Frågan om huruvida § 16 i 1809 års regeringsform innebar en rättighet för svenska medborgare att lämna den luthersk-evangeliska kyrkan kan delas in i två delfrågor. För det första: syftar formuleringen ”fritt utöva sin religion” på en sådan rättighet? För det andra: innebar detta i så fall att enskilda individer hade möjlighet att genom att åberopa § 16 få en sådan rättighet tillgodosedd? Den första frågan handlar om innebörden hos det stadgandet i § 16, medan den andra berör generella regler om normkonflikter och lagprövning.

Om samma frågor skulle ställas i relation till dagens regeringsform skulle de båda besvaras jakande. Att den absoluta religionsfriheten i 2 kap. 1 § 6 p. i dagens regeringsform innefattar frihet att byta religion skulle idag knappast

ifrågasättas. Om en vanlig lag begränsade denna rätt skulle domstolarna vara skyldiga att låta bli att tillämpa den, i enlighet med 11 kap. 14 § regeringsformen. På 1800-talet var det annorlunda. Det är som konstaterat inte helt tydligt vad upphovsmännen till 1809 års regeringsform ansåg borde omfattas av rätten till fri religionsutövning, men avsikten tycks emellertid inte ha varit att införa en rätt att lämna den luthersk-evangeliska kyrkan. Att lagen kulle kunna tolkas så nämns överhuvudtaget inte i de debatter Hessler redogör för, vilket gör att det framstår som sannolikt att prästeståndets ledamöter inte ens föreställde sig att det var en möjlig tolkning. Om utgångspunkten varit att § 16 skulle få så långtgående konsekvenser att den gav människor rätt att lämna den nationella religionen vore det mycket märkligt att det inte ens diskuterats.

Lenhammars kommentar att lagstiftaren inte haft tid att överväga den möjligheten menar jag är rimlig. Arbetet med 1809 års grundlag inleddes i början av 1809 och lagen trädde i kraft i mitten av samma år. Den sammanlagda beredningstiden för regeringsformen, som givetvis behandlade många fler ämnen än en enstaka formulering i § 16 och som innebar stora förändringar i det svenska statsskicket, var alltså cirka ett halvår. Detta kan jämföras med den nu gällande regeringsformen, som föregicks av mer än ett decennium av statliga utredningar och offentlig debatt.⁷⁴ Slutsatsen att riksdagsledamöterna vid 1809 års regeringsforms tillkomst inte tänkte sig att § 16 skulle tolkas som en rättighet att lämna den luthersk-evangeliska kyrkan stöds även av den historiska kontexten. År 1809 sågs det, som både Lenhammar och Mansén skriver, som en självklarhet att människor hörde till den luthersk-evangeliska kyrkan, vilket enligt Hessler gjorde att religionsfrihet hade en annan innebörd än idag.

I mitten av 1800-talet hade synen på religion förändrats, och med den även svaret på den första av de två delfrågorna. Kring 1850 tycks den allmänna uppfattningen varit att § 16 syftade till att ge människor möjlighet att till exempel lämna den luthersk-evangeliska kyrkan, även om detta inte nödvändigtvis innebar att kyrkolagens och missgärningsbalkens regler

---

⁷⁴ Se prop. 1973:90, s. 84–86.

upphävdes. Att denna tolkning var allmänt vedertagen syns till exempel i målet mot Bernhard och von Bogen. I målet godtar till och med åklagaren rättegångsbiträdet Cederströms påstående att § 16 gett varje svensk en rätt att byta religion. Varken Svea hovrätt eller Högsta domstolen invände mot detta, vilket visar att den nya tolkningen även hade stöd i rättspraxis.

Den nya tolkningen innebar emellertid inte att svenska medborgare faktiskt kunde byta religion med lagens stöd, då domstolarna som redovisats ovan hade en annan syn på lagprövning än idag. Som framgår av målet mot Bernhard och von Bogen ansåg sig domstolarna inte skyldiga att åsidosätta vanlig lag som stred mot grundlag, utan såg snarare grundlagen som enbart en instruktion till lagstiftaren. § 16 tolkades som en uppmaning till lagstiftaren att avkriminalisera avfall från den luthersk-evangeliska kyrkan, men så länge så inte hade skett var det inte domstolarnas uppgift att anpassa rättstillämpningen efter grundlagen. Att Svea hovrätt på 1850-talet gjorde denna bedömning ligger även i linje med Ekas, Strömbergs och Lundells påståenden att den svenska lagprövningsrätten utvecklades först under 1900-talet.

4.2 Bakgrunden till § 16

Vid en första anblick verkar § 16 i 1809 års regeringsform påverkad av upplysningen. Den tillkom i början av 1800-talet, kort efter franska revolutionen, som ledde till att religionsfrihet infördes i Frankrike. En modern läsare tolkar antagligen ”skydda var och ens rätt att fritt utöva sin religion” som en rätt att exempelvis byta religion, då det är lätt att associera begreppet fri religionsutövning till den religionsfrihet vi garanteras i dagens regeringsform. Lagstiftaren verkar som konstaterat inte alls ha avsett en sådan tolkning.

Detta innebär inte nödvändigtvis att 1809 års regeringsform inte influerades av upplysningen. En vanlig uppfattning är den som Karlbom kallar den parlamentariska, enligt vilken regeringsformen från 1809 är en kompromiss mellan gamla, svenska statsrättsliga traditioner och moderna upplysningsideal, och detta gäller sannolikt även § 16. Att grundlagsstiftaren utgick från att svenska medborgare även i fortsättningen skulle höra till den luthersk-

evangeliska kyrkan samt uppfostra sina barn i dess läror kan ses som ett uttryck för den enhetssyn som tidigare dominerat den svenska religionslagstiftningen. Den här tanken kommer tydligt till uttryck i exempelvis Nordins och Almquists uttalanden. Nordin sade att § 16 inte fick anses förändra vad den allmänna lagen stadgade. Detta syftade rimligtvis på kyrkolagen och missgärningsbalken, som båda gjorde det tydligt att såväl konvertiter som främmande missionärer saknade rättsväsendets skydd. Även Almquist, som i allmänhet var mer progressiv, såg det som en självklarhet att människor inte skulle kunna använda § 16 för att rättfärdiga att de inte gav sina barn en evangelisk uppfostran.

Även kravet på att regenten samt ämbetsmännen skulle höra till den luthersk-evangeliska kyrkan ger uttryck för enhetstanken, och visar att utgångspunkten var att Sverige i grunden var en luthersk-evangeliskt kristen stat. Här kan noteras att den nu gällande successionsordningen än idag kräver att regenten ska höra till den luthersk-evangeliska kyrkan⁷⁵, vilket gör att det kan ifrågasättas om någon fullständig separation mellan kyrka och stat skett i Sverige. Å andra sidan var den faktiska betydelsen av regentens religionstillhörighet betydligt större i början av 1800-talet, eftersom denne till skillnad från idag hade politisk makt.

Samtidigt som 1809 års regeringsform på flera sätt gav uttryck för den enhetstanke som länge varit dominerande i svensk religionslagstiftning innehöll den många progressiva inslag. Att grundlagen inte krävde att alla medborgare hörde till den luthersk-evangeliska kyrkan var en nyhet. Även om detta inte verkar ha fått någon omedelbar praktisk betydelse skulle det komma att spela stor roll längre fram, då lagstiftaren ville avkriminalisera avfall från den luthersk-evangeliska kyrkan. Om 1809 års regeringsform hade innehållit samma krav som sina föregångare hade en sådan avkriminalisering inte varit möjlig utan en grundlagsändring, vilket sannolikt hade tagit längre tid och krävt mer omfattande beredning än de ändringar i vanlig lag som skedde kring år 1860. Utöver detta kan det faktum att religionstillhörighetstvånget försvunnit

---

⁷⁵ Se 4 § successionsordningen (1810:926).

ur grundlagen ses som ett tecken på att enhetstanken höll på att utmanas av en ny, friare syn.

Denna friare syn verkar framförallt ha företräts av neologerna, som enligt flera källor var drivande bakom införandet av formuleringen om religionsfrihet i § 16. Deras ideologi gick ut på att motverka religiösa dogmer och bana väg för en religion byggd på frivillighet – ett sätt att tro baserat på individers egna erfarenheter och uppfattningar snarare än påtvingade kyrkliga traditioner. Detta, liksom neologernas tro på att människan med hjälp av sitt förnuft skulle hitta fram till den sanna tron och därmed det bästa sättet att leva, har som Mansén påpekar tydliga kopplingar till upplysningsideal om frihet, förnuft och ifrågasättande av auktoriteter. Att enhetstanken utmanades tycks även ha berott på väckelserörelserna, som även de tycks ha hämtat tankegodis från upplysningen. Detta gör att jag drar slutsatsen att § 16 i 1809 års regeringsform i åtminstone någon mån var en produkt av upplysningen.

Tillkomsten av § 16 i 1809 års regeringsform kan jämföras med en annan milstolpe i religionsfrihetens utveckling, nämligen toleransediktet. Även detta framstår lätt som en typisk upplysningslag – det kom till i slutet av 1700-talet, då Sverige styrdes av Gustav III som gärna ville göra sig känd som en upplyst monark och en förespråkare för de nya idealen. Det är dock ingen självklarhet att det framförallt var detta som låg bakom införandet av toleransediktet. Enligt flera forskare, till exempel Rabenius, var den svenska staten intresserad av att utlänningar skulle ha möjlighet att komma till Sverige och bedriva handel eftersom detta skulle gynna den svenska ekonomin. En vidgad religiös tolerans var då framförallt ett medel för att uppnå detta, snarare än ett mål i sig. Samtidigt menar jag att ett sådant medel sannolikt hade varit betydligt svårare för den svenska lagstiftaren att ta till om det inte varit för den påverkan upplysningsidealen haft på samhället. Om § 16 tolkas som en bekräftelse på toleransediktet, såsom exempelvis biskoparna Weidman och Mörner gjorde, kan detta resonemang tillämpas även på den.

4.3 Sammanfattande kommentarer

Avslutningsvis kan sägas att § 16 i 1809 års regeringsform inte innebar någon fullständig religionsfrihet. Lagstiftaren avsåg inte att paragrafen skulle innebära en frihet att lämna den luthersk-evangeliska kyrkan, utan snarare att den enskilde skulle få större frihet att välja *hur* hen ville utöva sin religion – som alltjämt förutsattes vara den luthersk-evangeliska kristendomen. Ändå var regeringsformen ett viktigt steg i religionsfrihetens utveckling. Den frihet lagstiftaren avsåg att införa kan idag framstå som mycket begränsad, men den verkar trots detta ha varit en produkt av upplysningen.

Att regeringsformen inte innehöll något religionstvång för medborgarna var progressivt jämfört med tidigare regeringsformer, och öppnade för de reformer som under 18- och 1900-talen ledde Sverige allt närmare total religionsfrihet. Dessutom kom § 16 att tolkas på nya sätt, till exempel av Oscar I som i trontalet 1857 sade att en avkriminalisering av avfall från den luthersk-evangeliska kyrkan var nödvändig för att leva upp till grundlagens krav. Detta visar att § 16, även om det inte riktigt var vad dess stiftare avsåg, kom att få betydelse även för den medlem i den luthersk-evangeliska kyrkan som inte bara ville slippa nattvardstvängen utan byta religionstillhörighet helt och hållet.

Referenser

Offentligt tryck

Prop. 1973:90. *Kungl. Maj:ts proposition med förslag till ny regeringsform och ny riksdagsordning m. m.*

Prop. 191/92:85. *Ny kyrkolag.*

Litteratur

Andrén, Carl-Gustaf, ”Medborgarskap och kyrkligt medlemskap. Debatten 1809–1860” i Berntson, Martin & Ciardi, Anna Minara (red.), *Kyrklig rätt och kyrklig orätt: kyrkorättsliga perspektiv: festskrift till professor Bertil Nilsson*, Artos, Skellefteå, 2016.

Dahlman, Per, *Kyrka och stat i 1860 års svenska religionslagstiftning*, Artos, Diss. Uppsala, Uppsala universitet, 2009, Skellefteå, 2009.

Enkvist, Victoria, *Religionsfrihetens rättsliga ramar*, Iustus, Diss. Uppsala, Uppsala universitet, 2013, Uppsala, 2013.

Handlingar uti religions-målet emellan Advokat-fiskals-Embetet i Kongl. Maj:ts och Rikets Svea Hof-Rätt, å ena, samt Pastoren A. Bernhard och Fröken M. C. v. Bogen, å andra sidan.

Hanson, Paul R., *Contesting the French Revolution*, Wiley-Blackwell, Oxford, 2009.

Hessler, Carl Arvid, *Stat och religion i upplysningstidens Sverige*, Skrifter utgivna av Statsvetenskapliga föreningen i Uppsala, Almqvist & Wiksell [distributör], Uppsala, 1956.

Häthén, Christian & Nilsén, Per (red.), *Svensk historisk lagbok: rättshistoriska källtexter*, Studentlitteratur, Lund, 2004.

Häthén, Christian, *Stat och straff: rättshistoriska perspektiv*, 2., [uppdaterade] uppl., Studentlitteratur, Lund, 2014.

Karlbom, Rolf, *Bakgrunden till 1809 års regeringsform: studier i svensk konstitutionell opinionsbildning 1790-1809*, Diss. Göteborg, Univ., Göteborg, 1964.

Kleineman, Jan, "Rättsdogmatisk metod" i Korling, Fredric & Zamboni, Mauro (red.), *Juridisk metodlära*, 1. uppl., Studentlitteratur, Lund, 2013.

Mansén, Elisabeth, *Sveriges historia. 1721–1830: [trädgårdskonst, ostindiefarare, naturaliekabinett, syre, upplysning, kritpipor, fred, tryckfrihet, mode, ordensmystik, kaffehus och salonger, brev och dagböcker, roddarmadamer, sexualsystemet, kakelugnar, teater, romantik]*, Norstedt, Stockholm, 2011.

Newman, Ernst, *Gemenskaps- och frihetssträvanden i svenskt fromhetsliv, 1809-1855*, C. W. K. Gleerups förlag, Lund, 1939.

Rabenius, Lars Georg. *Lärobok i svenska kyrkolagfarenheten*. Örebro: N. M. Lindhs Boktryckeri [distributör], 1836.

Stråth, Bo, *Sveriges historia. 1830–1920: [kungarna och eliterna, unionen Sverige-Norge, borgerligheten, kvinnorörelsen och könsrollerna, riksdagsreformen, arbetarrörelsen, massmedierna, nyodlingsprojektet, industrialiseringen, emigrationen, befolkningsökningen, fattigdom och välfärd, vetenskap och konst]*, Norstedt, Stockholm, 2012.

Strömberg, Håkan & Lundell, Bengt, *Sveriges författning*, 21. uppl., Studentlitteratur, Lund, 2011.

Tegborg, Lennart & Lenhammar, Harry (red.), *Sveriges kyrkohistoria. 5, Individualismens och upplysningens tid*, Verbum i samarbete med Den luthersk-evangeliska kyrkans forskningsråd, Stockholm, 2000.

Tosh, John, *The Pursuit of History: Aims, methods and new directions in the study of modern history*, 5. uppl., Pearson Education, Harlow, 2010.

Elektroniska källor

Holmberg, Erik m. fl., kommentar till regeringsformen (1974:152) 11 kap. 14 §, publicerad i Zeteo 2016.

Eka, Anders, kommentar till regeringsformen (1974:152) 11 kap. 14 §, publicerad i Karnov 2018.

Riksdagen, *Riksdagstryck*,
<http://www.riksdagen.se/sv/riksdagsbiblioteket/litteratur-och-tjanster/sammanstallning-litteratur-och-tjanster/riksdagstryck/>, hämtad 2018-05-20.

Riksarkivet, *Regeringsformen*, <https://riksarkivet.se/regeringsformen>, hämtad 2018-05-13.